

УДК 343.976

В. С. Батиргарєєва, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРОТИДІЯ ПОШИРЕННЮ АЛКОГОЛІЗМУ — ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

У науковій статті визначаються роль та значення алкоголізму в етіології злочинних проявів. Так само наголошується на необхідності визначення протидії подальшому поширенню алкоголізації населення як на важливішому напрямі системи запобігання злочинності в цілому.

Ключові слова: злочинність, алкоголізм, система запобігання, законодавство України.

Серйозною медико-соціальною проблемою українського загалу була і залишається проблема поширення алкоголізму. В умовах існування пагубних традицій масового вживання алкоголю в українському соціумі поступово сформувався значний прошарок населення, для якого зловживання спиртними напоями стало звичкою, нормою буденної поведінки, своєрідною константою їх буття. Небезпека цього посилюється тим, що така модель проведення дозвілля дедалі стає потужним чинником залучення новачків до вживання алкоголю, отже, стрімкого поширення алкоголізму. Тому не випадково українськими наркологами зазначається, що якщо в умовах сучасної України хворі на наркотоксикоманію потенційно спроможні подвоювати свою чисельність майже кожні три роки, то хворі на алкоголізм — кожні два роки¹.

Однак проблему алкоголізму не можна вважати виключно національним лихом. Справа в тому, що демократизація життя сучас-

¹ Актуальні тенденції поширення залежності від психоактивних речовин в Україні [Електронний ресурс] / І. В. Лінський, М. В. Голубчиков, О. І. Мінко та ін. : щоріч. аналіт. огляд. — Х. : Акад. мед. наук, 2007. — Вип. 4. — Режим доступу: // <http://www.psychiatry.ua/articles/paper254.htm>. — Заголовок з екрана.

ного західного суспільства, тенденції до глобалізації, кооперації і створення єдиного не лише економічного простору, а й культурологічного його сегмента, поряд із позитивними моментами, привнесли й негативні. Як справедливо підкреслюється у спеціальній літературі, поширення ідеології вільного суспільства сприяє пагубному впливу на розвиток ситуації алкоголізації і на рівні свідомості індивідів, оскільки на сьогоднішній день сформувалася загальносвітова тенденція прирівнювання алкоголю до звичайних споживчих товарів, попит на які обмежується лише платоспроможністю населення, а спроби обмежити обіг спиртних напоїв розглядається населенням як перешкода здійсненню права вільного вибору¹.

Відповідно не лише міжнародні й національні організації охорони здоров'я стали приділяти все більшу увагу негативним і не завжди передбачуваним наслідкам неконтрольованого поширення алкоголізму, а й інші суспільні інституції, у тому числі в особі вищих органів влади країн, почали перейматися проблемами, пов'язаними з масовою алкоголізацією населення. Так, слід констатувати, що ще у 2004 р. постановою Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Соціально-економічні проблеми ВІЛ/СНІДу, наркоманії та алкоголізму в Україні та шляхи їх розв'язання”» засвідчено, що на алкогольні розлади, за оціночними даними (з урахуванням прихованої кількості), страждає майже 7 % населення України працездатного віку. При цьому щороку число таких осіб залишається стабільним, не зазнаючи зменшення, а питома вага дітей та молоді серед них поступово зростає. За даними вітчизняних наркологів, в Україні постійно вживає алкогольні напої 1 % 12–13-річних дітей і близько 5 % 16–18-річних². Така ситуація не може не позначитися на соціальній політиці держави у сфері протидії поширенню алкоголізму та боротьби зі злочинністю, а тому стає помітним чинником у визначенні характеру цієї політики, одним із пріоритетних векторів реалізації її заходів, які спрямовуються саме на розрив та нейтралізацію

¹ Глобализация и девиантность / науч. ред. Я. Гилинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 137–138.

² Уповноважений Президента України з прав дитини ініціює збір інформації про місяць, де дітям продають алкоголь та цигарки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.prezident.gov.ua/news/23895.html>. – Заголовок з екрана.

зв'язків «алкоголізм — моральне зубожіння і деградація суспільства», «алкоголізм — злочинність», «алкоголізм — неефективність заходів соціальної адаптації осіб, що страждають на алкогольну залежність».

На наш погляд, трьома складниками, які мають забезпечувати ефективність цього сегмента соціальної політики держави, є: 1) теоретичне обґрунтування необхідності її розробки й реалізації, засноване на поглибленому моніторингу ситуації з поширенням явища алкоголізму у країні, включаючи й захворювання на алкоголізм, та злочинів, зумовлених вживанням алкогольних напоїв; 2) нормативне забезпечення проведення роботи в цьому напрямі та 3) практична реалізація заходів соціальної політики держави, покликаних знизити рівень ураженості суспільства цим негативним явищем та кількість злочинів, що так чи інакше пов'язані з алкоголізацією населення.

У теоретичному плані необхідність розробки зваженої державної соціальної політики у сфері протидії поширенню алкоголізму та боротьби зі злочинністю обґрунтовується тим, що не є секретом, що за рівнем споживання алкоголю Україна посідає одне з перших місць у світі. Усе це сприяє й тому, що вживання алкоголю продовжує залишатися однією з основних причин багатьох злочинів — умисних і необережних, так званих первинних і рецидивних, насильницьких, корисливо-насильницьких злочинів, злочинів проти громадського порядку та ін. Недаремно, що практично з перших вітчизняних підручників після відродження у СРСР кримінологічної науки у 60-ті рр. ХХ ст. стало традицією розглядати зв'язок злочинності з п'янством й алкоголізмом, підкреслюючи високу криміногенність цих негативних явищ. Цьому питанню відводилися окремі глави і розділи¹. І за теперішнього часу вченими України та інших країн СНД чимало уваги відводиться аналізу явища алкоголізму в контексті продукування, зокрема, агресивно-насильницької, анархо-індивідуалістичної, корисливої злочинної поведінки. Як

¹ Наприклад, див.: Кримінологія : учебник / за ред. И. И. Карпеца, В. Н. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецовой, А. Б. Сахарова. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 313–322; Кримінологія : учебник / под ред. Б. В. Коробейникова, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 274–287.

справедливо підкреслюється А. І. Алексеевим, прихильність людей до «зеленого змія» активно експлуатується підпільним алкогольним бізнесом, з яким пов'язано вчинення низки економічних та інших правопорушень: незаконного підприємництва, контрабанди, незаконного виготовлення товарних знаків, ухилення від сплати податків, обману споживачів, випуску або продажу товарів, що не відповідають вимогам безпеки, та ін.¹ П'янство є тим соціальним лихом, яке напряму пов'язано зі злочинністю². Урешті-решт, зв'язок алкоголізму зі злочинністю простежується й у площині перетворення чималої кількості осіб із потенційних жертв на справжніх потерпілих від протиправних діянь. У цьому вбачається ще один бік проблеми алкоголізму, пов'язаний із його здатністю різновекторної ураженості конкретної людини. Тобто алкоголізм виступає як могутнім продукуючим чинником злочинності, так і вагомою вікти-могенною складовою людської деструктивної поведінки.

Кількість осіб, які вчинили злочини у стані сп'яніння, є доволі значною. Так, у 2009 р. їх кількість складала 15,1 %; у 2010 р. — 15,6 %; у 2011 р. — 16,6 %. Як бачимо, навіть на цьому незначному проміжку часу спостерігається прогресуюча тенденція алкоголізації правопорушників. Водночас гострота цієї проблеми пояснюється ще й тим, що більшість злочинців-рецидивістів, злочинна «кар'єра» яких нараховує кілька засуджень за життя, умирає від зловживання алкоголем або хвороб, які розвиваються внаслідок вживання алкогольних напоїв або які є супутніми алкоголізму.

Тривожним є той факт, що кожен десятий злочинець, який вчиняє злочини у стані сп'яніння, — це жінка. Алкогольна залежність відіграє неабияке значення в генезисі рецидивної злочинності жінок. Наприклад, 70 % рецидивісток зазначили, що вони періодично вживали алкогольні напої, ще 4 % вживали їх систематично. Приблизно третина рецидивісток вважає, що вчинили злочин саме під впливом алкогольного сп'яніння. Вочевидь, мотивування злочинних діянь знаходженням у нетверезому стані є спробою якось виправ-

¹ Алексеев А. И. Криминология : курс лекций / А. И. Алексеев. – М. : Щит-М, 1998. – С. 306.

² Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – С. 149.

дати свою злочинну поведінку в очах оточуючих, але факт залишається фактом: алкоголізація серед жінок-рецидивісток набула доволі крупних масштабів. Як бачимо, проблема алкоголю в системі обставин, що мають помітний зв'язок зі структурою злочинності, зокрема рецидивних її проявів, сьогодні є особливо актуальною.

У такій ситуації логічно постає запитання про достатність, адекватність та ефективність реалізації заходів, спрямованих на обмеження цього лиха, що вживаються у державі сьогодні. Проте щоб здійснити вимір ефективності такої роботи, слід проаналізувати нормативну базу, на підставі якої у теперішній час здійснюється боротьба з алкоголізмом та злочинністю, пов'язаною із цим явищем.

Ще у 2006 р. Верховною Радою України було знято з розгляду проект Закону України «Про основні засади державної політики запобігання алкоголізму в Україні». Наслідком цього стала невизначеність засад та стратегії єдиної комплексної політики держави щодо економіко-соціальних, правових, організаційно-управлінських, медико-реабілітаційних аспектів запобігання та протидії поширенню алкоголізму. У 2008 р. до Верховної Ради України знову внесений законопроект під назвою «Про профілактику алкоголізму, наркоманії та токсикоманії». Але й дотепер Україна не отримала цього або будь-якого іншого законодавчого акта, спрямованого на боротьбу з алкогольною залежністю. У такій ситуації запобігання алкоголізму, а головне правопорушенням, базується переважно на положеннях галузевого законодавства, перш за все адміністративного, нормами якого передбачається, зокрема, позбавлення особи спеціального права керування транспортними засобами (ст. 30 КпАП України), застосування заходів адміністративного стягнення за допуск до керування транспортними засобами або суднами водіїв чи судноводіїв, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння (ст. 129), керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння (ст. 130), порушення правил торгівлі пивом, алкогольними, слабоалкогольними напоями (ст. 156), виготовлення, придбання, зберігання або реалізацію фальсифікованих алкогольних напоїв (ст. 177²), розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом міс-

цях або появу у громадських місцях у п'яному вигляді (ст. 178), розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв на виробництві (ст. 179), доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 180) та ін. Як бачимо, законодавством передбачено достатньо широкий спектр адміністративно-правових норм, щоб завчасно упередити виробничий травматизм, травматизм на проїжджих частинах, побутово-дозвільні сварки, конфлікти, здатні врешті-решт призвести до більш тяжких суспільно небезпечних наслідків.

Кримінальний закон так само приділяє увагу зв'язку п'янства і злочинності. У ст. 21 КК України зазначається, що особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності. Крім того, з огляду на підвищену суспільну небезпечність осіб, що вчиняють злочин, знаходячись у стані алкогольного сп'яніння, у п. 13 ст. 67 КК зазначена обставина вважається обтяжуючою при призначенні покарання. Така позиція закону має принципово важливе значення для профілактики і запобігання злочинам, що вчиняються на ґрунті п'янства¹. Проте у судовій практиці трапляються випадки, коли стан сп'яніння, який фактично ставав причиною вчинення тяжкого злочину, не враховувався під час призначення покарання винному.

Згідно з ч. 2 ст. 36 ЦК України суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Але це фактично весь арсенал правових засобів боротьби з алкоголізмом як негативним суспільним явищем та могутньою детермінантою злочинної поведінки особи. Повторюємо, єдиного нормативно-правового акта запобігання подальшому поширенню масштабів алкогольної залежності та злочинним проявам, пов'язаним з алкоголізмом, на сьогодні в Україні немає. Тому й доводиться спиратися на норми галузевого законодавства.

¹ Уголовное право Украины: Общая часть : учебник / под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Харьков : Право, 1998. – С. 123.

Ураховуючи небезпечність даного лиха, з огляду на те, що боротьба з алкоголізмом є дуже важкою ділянкою роботи, яка вимагає концентрації великих зусиль і витрат, протидія алкоголізму на державному рівні повинна охоплювати не окремі заходи його обмеження, а постійну цілеспрямовану роботу багатьох соціальних інституцій.

У правовій демократичній державі формою організації цілеспрямованої протидії подальшому поширенню алкоголізму має бути розробка, прийняття і реалізація спеціальної державної програми боротьби з пияцтвом і алкоголізмом. Проте, якщо на реалізацію державної політики боротьби у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів у нашій країні спрямовуються чималі зусилля, то стосовно боротьби з пияцтвом та алкоголізмом у даний час немає жодної спеціальної державної програми (!). Не краще вирішуються й проблеми, пов'язані з алкогольними розладами. Починаючи з Державної програми боротьби зі злочинністю 1993 р.¹, перед Кабінетом Міністрів, МОЗ, МВС України та іншими міністерствами й відомствами ставилося завдання розробити цільову програму боротьби з пияцтвом та алкоголізмом з огляду на рекомендації Європейського регіонального комітету Всесвітньої організації охорони здоров'я. Крім того, на Кабінет Міністрів України за участю низки інших виконавців, включаючи й правоохоронні відомства, покладалося завдання щодо підготовки і внесення на розгляд Верховної Ради України законопроекту щодо соціальної реабілітації хронічних алкоголіків і наркоманів.

Невиконання цих завдань змусило знову повертатися до проблеми боротьби з алкоголізмом у наступній Комплексній цільовій програмі боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки². У цьому документі боротьбі з наркоманією та алкоголізмом відведено окремий

¹ Державна програма боротьби із злочинністю : затв. Постановою Верхов. Ради України від 25 черв. 1993 р. № 3325-XII // Голос України. – 1993. – 30 лип.

² Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 17 верес. 1996 р. № 837/96. – Режим доступу: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/837/96>. – Заголовок з екрана.

розділ. У ньому, зокрема, наголошувалося на здійсненні комплексу заходів, спрямованих на профілактику алкоголізму серед неповнолітніх, передбачалося розробити план і програму підготовки фахівців для роботи в наркологічних закладах, завершити створення системи медичного моніторингу за алкогольною ситуацією в державі та привести встановлені на даний час статистичні показники у відповідність до вимог ВООЗ, а також розробити правові та організаційні основи виявлення, обліку, обстеження та лікування осіб, що мають залежність від алкоголю. На жаль, результати виконання цієї програми залишились невідомими широкому загалу.

Серед цілей прийняття наступної Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки¹ вказувалося на обмеження кримінальних проявів пияцтва і алкоголізму як супутніх для злочинності явищ. Як і в попередньому документі, у цій програмі окремий розділ так само присвячувався запобіганню поширенню наркоманії, пияцтва та алкоголізму. Наслідком виконання завдань нової програми повинно було стати, зокрема, підвищення якості медико-соціальної антиалкогольної та антинаркотичної роботи шляхом забезпечення впровадження галузевих стандартів медичних технологій діагностично-лікувального процесу у сфері наркологічної діяльності в роботу лікувальних і реабілітаційних закладів та впровадження ефективних вітчизняних та визнаних світових комплексних лікувально-реабілітаційних програм; проведення оперативно-профілактичних заходів щодо виявлення та взяття на облік осіб, які зловживають спиртними напоями, вчиняють правопорушення, займаються виготовленням самогону та інших спиртних напоїв, для застосування до них заходів впливу згідно із законами України; вжиття заходів до посилення контролю за додержанням правил роздрібною торгівлю алкогольними напоями, притягнення винних осіб до відповідальності та позбавлення суб'єктів підприємницької діяльності ліцензій за їх порушення, особливо за продаж спиртних напоїв неповнолітнім; утворення в регіонах базових навчальних центрів при наркологічних закладах для освоєння фахів-

¹ Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки : затв. Указом Президента України від 25 груд. 2000 р. № 1376/2000 // Уряд. кур'єр. – 2001. – 30 січ.

цями системи освіти (дошкільні та загальноосвітні заклади), охорони здоров'я (педіатри, медсестри дитячих поліклінік), соціальними працівниками служб у справах неповнолітніх, працівниками правоохоронних органів навичок профілактичної антиалкогольної та антинаркотичної роботи серед дітей та молоді тощо. При цьому про невиконання або незадовільне виконання завдань попередньої програми свідчить включення до нової програми аналогічних за змістом з попередньою програмою пунктів (наприклад, «завершити роботу, пов'язану зі створенням системи медико-соціального моніторингу поширення алкоголізму та наркоманії в Україні»).

У наступній за часом прийняття Комплексній програмі профілактики правопорушень на 2007–2009 роки¹ «традиційно» зазначалося, що виконання Програми дасть змогу створити систему профілактики правопорушень, спрямовану у тому числі на посилення боротьби з алкоголізмом як антисоціальним явищем. Нещодавно затверджений постановою Кабінету Міністрів України План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року² наголошує на забезпеченні організації та проведення в країні заходів, спрямованих на виявлення осіб, які залучають дітей до протиправної діяльності і здійснюють продаж спиртних напоїв і тютюнових виробів неповнолітнім особам.

Як бачимо, про будь-які масштабні заходи протидії подальшому поширенню алкоголізму в країні знову ж таки не йдеться. До теперішнього часу, повторимося, в Україні так і не створено жодного базового документа у сфері профілактики й лікування алкогольної залежності (а також боротьби зі злочинністю, пов'язаною з алкогольною залежністю або вживанням алкогольних напоїв). Разом із тим боротьбу з цим явищем слід розглядати як особливу сферу соціальної політики держави, яка, на наш погляд, включає принаймні

¹ Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки : затв. постановою Каб. Міністрів України від 20 груд. 2006 р. № 1767 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 51. – Ст. 3418.

² План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : затв. постановою Каб. Міністрів України від 8 серп. 2012 р. № 767 // Уряд. кур'єр. – 2012. – 5 верес. (№ 159).

кілька взаємопов'язаних магістральних напрямів: а) постійний моніторинг ситуації із поширенням алкоголізму та захворюванням на алкоголізм у країні; б) правове забезпечення практики протидії алкоголізму; в) виділення матеріальних ресурсів для здійснення такої протидії; г) визначення конкретних заходів, спрямованих на зменшення масштабів процесу алкоголізації населення; д) організаційна робота із запровадження конкретних заходів у життя; е) постійний науковий супровід розробки такого документа та реалізації програмних заходів та ін.

В научной статье определяются роль и значение алкоголизма в этиологии преступных проявлений. Также делается акцент на необходимости определения противодействия дальнейшему распространению алкоголизации населения как на важнейшем направлении системы предупреждения преступности в целом.

The article is devoted to the role and importance of alcoholism in the etiology of criminal offenses. The need of counteraction to the further spread of alcoholism among the population is determined as the most important directions of crime prevention in Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 8 від 28 лютого 2013 р.).